

ZNAMENJE FORMALNE NAZNAKE

O metodi v zgodnji filozofiji Martina Heideggra

S predavanjem *Ontologija: hermenevtika fakticitete* (*Ontologie: Hermeneutik der Faktizität*), ki je potekalo v Freiburgu v letnem semestru leta 1923, se je Martin Heidegger posvetil genezi samostojne vizije hermenevtike in se dotaknil njenih pradavnih korenin, segajočih daleč v zgodovino antične misli. Predavanje je bilo zasnovano tako na način zgodovinske kritike ontologije kot v obliki povratne aplikacije praktične metode interpretacije eksistence *eo ipso*; z ovinkom analize dveh tisočletij filozofije bivajočega je Heidegger potrjeval pertinentnost modela interpretacije eksistence, ki je kasneje služilo kot osnova hermenevtične fenomenologije v *Biti in času*.

Predavanje je zasnovano obenem v obliki tematske dispozicije in na način dejavnega miselnega ekskurza, ki s pomočjo hermenevtike uvida v zgodovinsko pred-postavo ontologije samoizraža *naravo* hermenevtike fakticitete. Izrazit motiv predavanja je torej raziskava prapočel simbioze med fenomenološko deskripcijo in hermenevtično interpretacijo,¹ elementarnima modusoma filozofije Martina Heideggra. V okviru rekonfiguracije hermenevtike se večina interpretacije spreminja v primarno metodo razlage bivajočega kot tubiti (*Dasein*). Ontologija fakticitete odpira vrata naselitvi tubiti v življenjski svet filozofije; koncept formalne naznake oplaja hermenevtiko in fenomenologijo in vzpostavlja metodološko ogrodje Heideggrove misli.

¹ Enega vrhuncev tovrstne spojitve seveda ponazarja delo *Bit in čas*, izdano leta 1927.

Zasnova predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete* je torej večdelna: Heidegger posamično naslovi zgodovinski razvoj hermenevtike, ontologije in fenomenologije, prav tako pa se spogleduje z vprašanji dispozicije človeka v filozofiji, značilnosti sodobne filozofske govornice in vpliva filozofskih predhodnikov na njegovo lastno misel. Nemški mislec kot vselej zanosno povezuje raznolike teme v enovito govorico filozofije; artikulacija morebiti še ni na nivoju iz *Biti in časa* (1927), vendar že kaže značilne obrise Heideggrove filozofske naracije.

Četudi je predavanje *Ontologija: hermenevtika fakticitete* vsebinsko privlačno in zanimivo za raziskovalce vseh obdobj Heideggrove misli, pa se pričujoča razprava v nadaljevanju vendarle osredotoča na njegovo metodološko podstat. Poteza je smiselna vsaj iz dveh razlogov:

66

– Najprej je potrebno opozoriti na dejstvo, da četudi je predlagano predavanje v nadaljevanju Heideggrove filozofske kariere večinoma nadgrajeno ali zanikano, metodološki princip hermenevtične interpretacije tubiti kot biti-v-svetu ostaja prisoten v celotni Heideggrovi filozofiji.

– Ob tem pa je moč izpostaviti tudi težnjo, da lahko z izpostavitvijo vodilne metode raziskave (tj. formalne naznake) predavanje elegantno povežemo s še enim nekoliko zapostavljenim, celo zgodnejšim delom *Fenomenologija religioznega življenja* (*Phänomenologie des religiösen Lebens*), in si okrepimo razumevanje Heideggrove metodološke vizije.

Tako se velja le bežno zaustaviti pri neposredni vsebinski obravnavi podanih tekstov. Ob tem pa je prav tako potrebno vendarle omeniti, da povsem brez vsebinske obravnave razprava ne more potekati; kot resnični potencial hermenevtike v Heideggrovi filozofiji se namreč razkrije pozitivno razumevanje: razumevanje, ki se manifestira v obliki vsebinske že-določenosti, ki zmore povratno interpretirati fenomene po nastopu formalne naznake. Predimetja; predzavedanja. Gole strukture Heideggrove filozofije biti kot tubiti. Metoda, ki je vselej v posredovanju *resnice* kot razprtosti – neskritosti (ἀλήθεια).

S temi pojasnili pričujem s kratkim pregledom obravnavanih predavanj. Služi naj obenem kot opora nadaljnjemu raziskovanju in kot njegov neposredni pričetek. Kot se bo kmalu razjasnilo, se namreč hvaležno opozorilo na metodološki okvir razkrije že ob bežnem vpogledu v naslove posameznih poglavij dvodelnega predavanja.

Bivajoče kot *Dasein* (tubit) je ujeta v spore eksistence-v-svetu, faktičnega življenja, ki fenomenologijo postavlja pod novo nalogo: da lahko razloži pojavnost vsakdanjega sveta, mora *postati* hermenevitična; odpreti se mora za vzgibe historične interpretacije biti, ki je bistveno zgodovinska in pogojena z modusi časovnosti.

Z opisanim načinom zlitja fenomenologije in hermenevtike se Heidegger v svojem zgodnjem obdobju prvič resneje ukvarja v predavanjih s skupnim naslovom Fenomenologija religioznega življenja, ki so potekala v Freiburgu v zimskem semestru 1920/1921.² V njih se je nemški mislec spoprijel z nalogo kritike sodobne filozofije religije s pomočjo aplikacije fenomenološke metode, osnovane na izkušnji zgodovinskosti življenja. Slutijo se obrisi hermenevitične fenomenologije, ki postavlja pomembno prelomnico v razumevanju človeka in filozofije dvajsetega stoletja. Vendar kje in na kakšen način?

Omenjeno predavanje je razdeljeno na tri sklope: v prvem, za nas v tej razpravi najpomembnejšem, so predstavljeni raziskovalna metodologija, avtorjeva vizija faktične življenjske izkušnje v zgodnji krščanski filozofiji in osnovna postavka fenomenologije religije. Drugo poglavje je predvsem namenjeno fenomenološki raziskavi konkretnih religioznih pojavov in konceptov; poseben poudarek je na filozofiji Avguščina in neoplatonistov. V tretjem delu se Heidegger spoprime z vprašanji filozofskih temeljev srednjeveške mistike; predavanje na omenjeno temo ni bilo nikoli izvedeno, a je danes dostopno v tekstovni obliki. Pričujoča razprava se primarno

2 Izvirno *Phänomenologie des religiösen Lebens*. Predavanje je sicer potekalo v dveh sklopih: »Uvod v fenomenologijo religije« [»Einleitung in die Phänomenologie der Religion«] in »Avguštin in neoplatonizem« [»Augustinus und der Neuplatonismus«]. Najavljen – vendar nikoli izveden – je bil tudi tretji sklop, poimenovan »Filozofski temelji srednjeveške mistike« [»Die philosophischen Grundlagen der mittelalterlichen Mystik«]. Razprava se pretežno osredotoča zgolj na prvi sklop, tj. »Uvod v fenomenologijo religije«.

osredotoča na prvi del, Uvod v fenomenologijo religije, izsledki raziskav druge particije pa bodo strnjeno prikazani ob zaključku vsebinskega pregleda predavanja.³

Izsledki študije o filozofiji religije pomembno vplivajo na Heideggrovo neposredno delo na področju ontologije in fenomenologije ter obenem na metodološko perspektivo, v kateri se razkriva zgodnji poizkus vpeljave specifične vizije hermenevtike kot svetne in eksistenčne interpretacije. Zanimiv je zlasti poizkus soočenja fenomenologije vsakdanjega življenja in fenomenologije religije, s katerim Heidegger prične razpravo: nemški mislec izhaja iz prepričanja, da je fenomenološki pristop, s katerim je moč razložiti pojave v vsakdanjem življenju, kompatibilen ob aplikaciji na področje zgodovine religioznih fenomenov. Povejmo drugače: zgodnji krščanski misleci so razumeli konfiguracijo *faktičnega življenjskega izkustva*,⁴ ki jo Heidegger prepozna kot bistveni način biti tubiti, zato je obenem moč z metodo hermenevtične interpretacije razumeti dotična starokrščanska besedila in z njihovo pomočjo izbrano metodo tudi potrditi in dopolniti. Veljavnost faktične eksistence je razlog, pogoj in motivacija za raziskovanje zgodovine filozofije religije; določila zgodnjega krščanstva povratno dopolnijo in plemenitijo hermenevtično raziskavo fakticitete.

68

Na začetku predavanja je torej v ospredju refleksija *faktičnega življenja*. Faktična eksistenca⁵ je, kot Heidegger zapiše v uvodnem poglavju predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete*, specifični modus bivanja, ki je lasten

3 Nekoliko obžalujem, da zaradi prostorskih zahtev za (natančnejšo) predstavitev sicer zanimivega in povednega predavanja ni mesta v tej razpravi. Vsekakor pa velja opozorilo, da se v tem sklopu pogosteje in še elegantneje uporabi podoben tip raziskave kot je vzpostavljen ob zaključku *Uvoda v fenomenologijo religije*. Za več glej analizo uporabe formalne naznake na podlagi interpretacije Pavlovih pisem Tesalončanom v tej razpravi.

4 V besednjaku kasnejše Heideggrove filozofije *eksistenca*.

5 Za prevod pojma *faktičnega življenjskega izkustva* [Faktische Lebenserfahrung] ni nespornega precedensa, po katerem bi se bilo moč zgledovati, zato se praviloma odločam za ta nekoliko neroden, toda natančen prevod. V zgornjem primeru sem sicer uporabil elegantnejšo verzijo *faktična eksistenca*, ki je sicer še ustrezen, vendar precej bolj za kasnejšo Heideggrovo filozofijo in manj za misel iz obravnavanega zgodnjega obdobja. Na to opozarjam tudi neposredno v zgornjem tekstu.

biti kot tubiti (*Dasein*);⁶ v prvem delu razprave *Fenomenologija religioznega življenja* (»Uvod v filozofijo religije«) nemški filozof postavi naslednjo trditev:

»[Faktično življenjsko izkustvo] označuje celoto aktivnih in pasivnih zadržanj človeškega bitja naproti svetu; če gledamo na faktično življenjsko izkustvo le z ozirom na vsebino izkušenega, predpostavljamo izkušeno – to, kar je živeto v izkustvu – kot svet in ne kot objekt.«⁷

Izhodišče je torej faktično življenjsko izkustvo tubiti (*Dasein*) v svetu, ki mu je tuj in lasten, fenomenološko razkrivajoč se in vselej prikrivajoč poti do razumevanja. Sprevidenje fundamentalnosti faktične izkušnje posameznika omogoča transformacijo Husserlove vizije fenomenologije⁸ in vzpostavlja temelje filozofiji, ki prevzema vlogo genuine hermenevtike življenja. Šele s temi koraki je določen horizont razprave o filozofiji religioznega življenja in načinu biti religioznosti nasploh.

V nadaljevanju predavanja Heidegger s pomočjo kritičnega povzetka Troeltscheve filozofije religije⁹ predstavi dogajalni spekter diskusije o fenomenu religioznega življenja. Navedena so štiri oglišča filozofske refleksije religije: psihološki, epistemološki in filozofsko-zgodovinski moment ter končno metafizika kot primarni spoznavni interes teologije. Heideggru pregled pripomore h konkretni karakterizaciji prenovljene fenomenologije v okviru raziskovanja filozofije religije: razkrije se, da filozofija religije slednjo prevzame na način spoznavnega objekta, fenomena filozofskega spoznavanja. Pot k modificirani fenomenologiji religije je zdaj odprta in Heidegger lahko obrne pozornost proti drugemu ključnemu fenomenu iz programskega sklopa fenomenologije religije: zgodovinskosti (historičnosti).

6 Martin Heidegger: *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995, str. 5.

7 Prav tam, str. 11: »Lebenserfahrung ist mehr als bloße kenntnisnehmende Erfahrung, sie bedeutet die ganze aktive und passive Steilung des Menschen zur Welt: Sehen wir die faktische Lebenserfahrung nur nach der Richtung des erfahrenen Gehalts an, so bezeichnen wir das, was erfahren wird – das Erlebte –, als »Welt«, nicht als »Objekt«. Svet je tu seveda mišljen kot življenjski svet.

8 Sam slednji očita nezadostnost in spoznavno omejenost. Več o tem ob pričetku konkretne študije o formalni naznaki.

9 Tu je mišljen Ernst Troeltsch (1865–1923), vplivni nemški teolog in filozof religije ter zgodovine.

Zgodovinskost je temeljna pritiklina filozofije in religije,¹⁰ z zavestjo o historičnem in s svojo lastno zgodovino prepredena teorija (filozofija) potrjuje omenjeni fenomen zgodovinskosti na podoben način kot ga afirmira značilnost časa predmetov.¹¹ Tako se historičnost prepozna kot stalni komplement mišljenja, ki poizkuša doumevati na način fenomenološkega raziskovanja eksistence (faktičnega življenja).

Vključitev razsežnosti časa je ključnega pomena za razpravo. Kot meni Heidegger, je »historično fenomen, ki nam ponuja dostop do samorazumetja filozofije.«¹² Zgodovinskost je tudi faktična; v faktični eksistenci nastopa tako v obliki izpopolnjevanja kot bremenitve življenja.¹³

70

Heidegger se v nadaljnji analizi zavzame za opredeljeno, motivirano karakterizacijo razmerja med modusom zgodovinskega in faktičnim življenjskim izkustvom; da bi upravičil perspektivo raziskovanja, vpelje formalne kriterije interpretacije faktičnega življenjskega izkustva. Na tem mestu sta predočeni determinanti generalizacije in formalizacije, bistveni potezi teoretske orientacije fenomenologije. Da bi prikazal bistvene značilnosti fenomenološke tehnike *formalne naznake*, ki obvladuje njegovo zgodnjo filozofijo, se Heidegger zateče k temeljni strukturi Husserlove fenomenologije.

Edmund Husserl je v Logičnih raziskavah razdvojil determinanti formalizacije in generalizacije.¹⁴ Slednjo je moč prikazati kot rodovno posploševanje, urejevalni način¹⁵ na ravni materialnih [sachhaltigen] fenomenov; metoda orientacije v interpretaciji pozitivnih vrednosti. Za raziskavo kompleksnejših fenomenov (psihičnih, noematičnih) pa generalizacija ne zadostuje – Heidegger se v ta namen posluži metodološke

10 Natančneje: filozofije in *s formalno naznako* religije.

11 Martin Heidegger: *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995, str. 23.

12 Prav tam, str. 34: »Das Historische ist das Phänomen, das uns den Zugang zum Selbstverständnis der Philosophie eröffnen soll.«

13 Prav tam, str. 37–38. Posredovanje.

14 Prav tam, str. 57.

15 Prav tam, str. 60: »Generalisierung kann als *Weise des Ordners* bezeichnet werden. Es erfolgt dabei eine Einordnung bestimmter individueller Vereinzelungen in einen übergreifenden Sachzusammenhang.«

tehnike, ki omogoča širši spekter uporabnosti in preglednosti. S predpostavitev formalizacijskega pristopa prehajamo k metodološki postavki, ki nas v pričujoči razpravi najbolj zanima.

Ena od ključnih tez zgodnje Heideggrove filozofije je trditev o *formalnemu karakterju filozofije*: naloga filozofije (in v ožjem smislu fenomenologije) je v organizaciji in načelni izpostavitvi *bistvenih* značilnosti predmeta obravnave, pri čemer mora ostati brez predsodkov in odprta¹⁶ za nadaljnjo obravnavo. Koncepti, vpeljeni v raziskavo, morajo biti predpostavljeni zgolj formalno; v *objektivnem*, zunanjem zoru, pri čemer ohranjajo samolastno identiteto. Takšni rezultati so po Heidegru možni z uporabo metode *formalne naznake*, odločilnega dejavnika osredotočenja dejavne fenomenološke eksplikacije.¹⁷ Govor o biti je mogoč le s predhodno izpostavitvijo vprašanja na formalni ravni.¹⁸

Na tem mestu se velja zaustaviti – tehnika bo dodobra predstavljena v osrednjem delu razprave, na tem mestu pa izpostavitev nekaterih kazalcev raziskovanja zadostuje. Še preden nadaljujem z drugim izbranim predavanjem pa si pogledjmo, kako se formalna naznaka, ena ključnih determinant Heideggrove hermenevtične fenomenologije, odraža ob aplikaciji raziskave na

16 Prim.: prav tam, str. 64: »In der »formalen Anzeige« dagegen handelt es sich nicht um eine Ordnung. Man hält sich bei ihr fern von jeder Einordnung, man läßt gerade Alles dahingestellt.«

17 Heidegger v naslednjih povedih (morda celo najprepričljivejše v svoji celotni filozofiji) oriše pozicijo in vlogo formalne naznake, zato jih v celoti podajam v izvirniku: »Wie kann diesem Präjudiz, diesem Vorurteil vorgebeugt werden? Das leistet gerade die formale Anzeige. Sie gehört als methodisches Moment der phänomenologischen Explikation selbst zu. Warum heißt sie »formal«? Das Formale ist etwas Bezugsmäßiges. Die Anzeige soll vorweg den Bezug des Phänomens anzeigen -- in einem negativen Sinn allerdings, gleichsam zur Warnung! Ein Phänomen muß so vorgegeben sein, daß sein Bezugssinn in der Schwebe gehalten wird.« Prav tam, str. 63–64.

18 Za dopolnitev razmišljanja glej npr. tudi: Alexander S. Duff, *Heidegger and Politics: The Ontology of Radical Discontent*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, str. 52–55. Na tem mestu avtor metodo formalne naznake navezuje na Jaspersovo razumevanje eksistence in izpostavlja prednosti, ki jih za razumevanje fenomena življenjskosti poseduje metoda formalizacije pred metodo generalizacije teoretske filozofije.

konkretna vprašanja interpretacije religije in z njo povezanih tekstov.¹⁹

Po izpostavitvi temeljnih metodoloških atributov raziskovalne paradigme se Heidegger v drugem delu uvodnega predavanja (»Uvoda v fenomenologijo religije«) osredotoči na obravnavo posameznih religioznih tekstov. Ob inšpekciji je izpostavljen fenomenološki karakter obravnavane literature in splošnih določil zgodnjega krščanstva. Tako se Heidegger sooči s Pavlovim pismom Galačanom²⁰ in ga razloži s pomočjo formalne naznake ter hermenevtičnega branja: v njem razbere tri splošne gibalne momente, ki pogojujejo možnost fenomenološkega razumevanja – predstavitev Pavlove osebnosti in statuta, konflikt med ljubeznijo in zakonom ter celotno vizijo krščanskega življenja z njegovimi motivacijskimi in vsebinskimi določili.²¹ Prav tako nemški mislec, ki ga v zgodnji filozofiji pogosto fascinira Pavlova figura, obravnava njegovi pismi Tesalončanom (Prvo in Drugo pismo Tesalončanom): preko izpostavitve in raziskave formalnih določil teksta se razkriva uvid v bistvo krščanstva kot faktučne življenjske izkušnje. A tako daleč še nismo.²²

72

V drugem delu uvodnega predavanja Fenomenologije religioznega življenja Heidegger postulira sklop trditev, v katerih se izraža prepletenost modusov faktučnega bivanja in religiozne izkušnje pred interpretacijo konkretnih

19 S tem je mišljen le kratek in zelo splošen oris; neposreden poizkus zapopadenja religioznega fenomena bo predstavljen v osrednjem delu razprave.

20 Pavlovo pismo Galačanom je bilo sicer najbrž poslano l. 54 iz Efeza; od nekdaj velja za enega najpomembnejših spisov Nove zaveze.

21 Posredovanje. Prim.: Martin Heidegger, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995, str. 69: »Der Galaterbrief ist in drei große Teile zerlegbar: 1. Erweis der Eigenständigkeit von Pauli apostolischer Sendung und seiner Berufung durch Christus, 2. Auseinandersetzung zwischen Gesetz und Glaube (zunächst theoretisch, dann Anwendung auf das Lehen), 3. Christliches Leben im Ganzen, seine Motive und seine inhaltlichen Tendenzen.«

22 Obravnava Prvega in Drugega pisma Tesalončanom bo tvorila osrednji del raziskave formalne naznake.

religioznih tekstov. Tako beremo:²³

- Primarno krščansko izkustvo religioznosti je v faktičnem življenjskem izkustvu Torej: *Je tovrstno izkustvo.*
- Faktično življenjsko izkustvo je zgodovinsko. Torej: izkustvo krščanstva samo živi čas (glagol živeti je tu razumljen kot *verbum transitivum*).

Seveda zgornja izpostavitvev – kolikor bi jo želeli razumeti v polnem izrazu – zahteva poglobljeno predzgodbo in zamudnejši dostop, čemur pa pričujoča razprava iz prostorskih in motivacijskih razlogov ne more zadostiti. Zgornji tezi navajam zlasti spričo elegance in drznosti, s katero Heidegger povezuje moduse življenjskega izkustva in postavlja temelje nadaljnji hermenevtični raziskavi; prav tako je podan faktor zgodovinskosti, ki sodoloča bit kot tubit.²⁴

S tem zaključujemo neposredno obravnavo predavanja *Filozofija religioznega življenja* in prehajamo na obravnavo le nekoliko kasnejše razprave: *Ontologija: hermenevtika fakticitete*. Filozofija religije ali religioznega življenja? Slednje, kolikor je življenje v religiji in religija življenjska.

Poglavitna tema *Ontologije: hermenevtike fakticitete* je konceptualna preobrazba hermenevtike, ki postane orodje svetne interpretacije in predstavlja fundament prenovljene ontologije.²⁵ Predavanje sestavljata dva temeljna sklopa: uvodni »Poti interpretacije biti-tu tubiti v njeni partikularnosti« (»Wege der Auslegung des Daseins in seiner Jeweiligkeit«), v katerem Heidegger s pomočjo progresivne zgodovinske analize razvije in *določi* specifično zmožnost hermenevtične interpretacije, in »Fenomenološka pot hermenevtike

23 Martin Heidegger: *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995, str. 82: »Urchristliche Religiosität ist in der faktischen Lebenserfahrung.

Nachsatz: Sie ist eigentlich sollte selbst.

Die faktische lebenserfahrung ist Instorisch, Nachsatz:

Die christliche Erfahrung lebt die Zeit selbst (»leben« als verbum transitivum verstanden).«

24 Morda je to še natančneje obravnavano v drugem sklopu »Avguštin in neoplatonizem«, ki pa ga spričo omejitev v razpravi ne moremo predstaviti (glej op. 3).

25 Prim. Hans-Georg Gadamer: »Tekst in interpretacija«, v: *Phainomena*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2009, str. 184–185.

fakticitete« (»Der phänomenologische Weg der Hermeneutik der Faktizität«), v katerem se izbrana hermenevtična metoda dopolni in rafinira ob aplikaciji na konkretne okoliščine fenomenološke deskripcije; hermenevtične razlage, kolikor je hermenevtika primarno zagotovilo razprtosti biti.²⁶

Na začetku poti moramo torej predpostaviti in postopoma razviti operativno raziskovalno metodo, ki je obenem tudi točka ontološke provenience v filozofiji zgodnjega Heideggra. V ta namen nemški mislec uvodoma kratko preleti zgodovino pojma hermenevtike: pouči nas o njenih etimoloških izvorih iz časa starih Grkov,²⁷ opiše razvojno vlogo filozofije Platona in Aristotela, predstavi Avguštinovo vizijo in končno omeni renoviran, konsolidiran izraz hermenevtike v filozofiji Friedricha Schleiermacherja in Wilhelma Diltheya.²⁸ Po Heideggrovem mnenju se s prispevki krščanskih teologov z obdobja patristike in luteranstva uveljavi razširjen pojem hermenevtike, ki zdaj ne pomeni več le gole interpretacije teksta, temveč »doktrino določitve pogojev, predmeta, orodij in komunikacije ter praktične aplikacije interpretacije.«²⁹ V nasprotju s podanim naj bi prenovljena podoba hermenevtike v Schleiermacherjevi in Diltheyevi viziji pozabila na mnogoplastno pojmovno zasnovo pričujoče metode in jo reducirala na »umetnost (tehniko) razumevanja«³⁰ oziroma na »formulacijo pravil razumevanja« v človeški znanosti.³¹

74

26 Za več o tem in Heideggrovem razvoju (filozofske) hermenevtike eksistence glej: Wolfgang Detel, *Geist und Verstehen: Historische Grundlagen einer modernen Hermeneutik*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 2011, str. 161–168. Avtor tu posebej izpostavlja genezo ontološkega obrata v hermenevtiki, v kateri ima koncept hermenevtike fakticitete, očrtan v predavanju *Ontologija: hermenevtika fakticitete*, dejavno vlogo tako pri vzpostavitvi Heideggrove fundamentalne ontologije kot pri celostnem razvoju filozofske hermenevtike *eo ipso*.

27 Prim. Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 9–12.

28 Prav tam, str. 13–14.

29 Prav tam, str. 13: »Hermeneutik ist jetzt nicht mehr die Auslegung selbst, sondern die lehre von den Bedingungen, dem Gegenstand, den Mitteln, der Mitteilung und praktischen Anwendung der Auslegung; ...«

30 Prav tam, dvojni citat. Izvorno: »Kunst (Kunstlehre) des Verstehens.«

31 Prav tam, str. 14. Dvojni citat; izvorno: »Regelgebung des Verstehens (»Kunstlehre der Auslegung von Schriftdenkmalen«).«

Heidegger stoji pred epohalno nalogo: hermenevtiki mora vrniti nekdanji ugled, vpliv in širino ter jo prestaviti v *okolje* življenjskega sveta, v motrenje in motreno tubiti (*Dasein*). Piše:

»Kar je za *Dasein* razvito v hermenevtiki, je možnost njenega postajanja in bivanja zase na način samorazumevanja.«³²

Tubit vselej biva v faktučnem svetu; tema hermenevtike je potemtakem tudi fakticiteta sama.³³ Toda kaj je moč poreči o konceptih fakticitete in faktučne eksistence (človeka kot zgodovinske eksistence)? V težnji po razbranju zgodovinskega bistva povprašanih entitet Heidegger v nadaljevanju razišče pojmovno razsežnost človeka in faktučnega biti-tu v biblični tradiciji in pri kasnejših krščanskih mislecih. Oporo za prehod k hermenevtiki fakticitete najde predvsem v delu Avguščina in Martina Luthra, v teologiji katerih se že slutijo zasnutki celostne interpretacije bivajočega³⁴ – kolikor je predmet interpretacije (tj. človeško bitje) brezpogojno vpet v organizem religioznega sveta – in ki človeka postavlja v vlogo nosilca duhovnega življenja.³⁵ Posebej zanimiva je Heideggrova izpostavitve Luthrove teologije: slednji naj bi vzpostavil tendenco protestantske teologije, ki *misli* zavest skozi prizmo razmerja med človekom in Bogom. Znotraj svetne analize, sledeče relacijski postavki, se po Heideggrovem mnenju Luther sooča s številnimi koncepti, ki *kažejo* proti hermenevtiki fakticitete (živeti v svetu: biti-v-svetu, organski svet: faktučna eksistenca, zgodovinska zavest namesto statične, s kategorijami obremenjene aristotelske vizije sveta (*metafizike prisotnosti*)).

32 Prav tam, str. 15: »In der Hermeneutik bildet sich für das Dasein eine Möglichkeit aus, für sich selbst verstehend zu werden und zu sein.«

33 Prim. prav tam, str. 21.

34 Seveda ne v smislu Heideggrove analitike tubiti; vsekakor pa je moč opaziti določene tendence v misli, ki nakazujejo na razumevanje občutja temporalnosti in pozicioniranja na način biti-v-svetu (živeti-v-svetu, faktučnost eksistence, tesnobno pričakovanje). O tem se razpiše John van Buren, avtor angleškega prevoda Ontologije: hermenevtike fakticitete, v delu: John van Buren, *The Young Heidegger: Rumor of the Hidden King*, Indiana University Press, Bloomington 1994, str. 190–196. Glej tudi del o Kierkegaardu (prav tam, str. 197).

35 Kot *faktučno do-živetega* duhovnega življenja.

Biti-tu in –zdaj (*danes*) je specifični karakter vsake faktične eksistence (tubiti). Časovnost je sprejeta kot eksistencial in ne kategorija.³⁶ Samoprepoznanje tubiti kot biti, ki je njej lastna, tu in zdaj, jo odpira k okolnemu svetu in razkriva samostojno možnost razumevanja. Razumevanje se vrši kot hermenevtika fakticitete – ontologija faktične biti-v-svetu.

Tubit, ki eksistira tu in danes [Heute], na podlagi prepoznanja trenutka razumeva časovni modus preteklosti. Formacija zgodovine se udejanja kot univerzalizacija zgodovinskega izkustva, kolikor se slednja razumeva na način biti-iz-sedanosti.

Heideggrov pregled zgodovinskih in sodobnih tendenc hermenevtike tudi v nadaljevanju ohranja polno koncentracijo. Čedalje bolj pa se razkriva razvita oblika interpretacije bivajočega – ontologije, ki si je nadela formo hermenevtičnega uvida.

76 Heidegger ima tako pretežno odklonilno mnenje do sodobne filozofije; kategorično zavrača tendence sodobne filozofske misli, ki jo poimenuje »platonizem barbarov« [Platonismus der Barbaren] – kot filozofijo, ki se zgleduje po Platonovi misli, a je izgubila izvorno avtentičnost.³⁷ V precepu Heideggrove kritike se znajdejo Scheler, Spengler, Dilthey, Hegel in drugi; nemški filozof goji (mestoma zadržane) simpatije do dela Aristotela, Lutherja, Kierkegaarda in Husserla. S pregledom njihovega doprinosa se snujejo zametki hermenevtične fenomenologije, dokončno eksplicirane leta 1927 v delu *Bit in čas*.

Vsekakor velja še enkrat opomniti, da je predavanje *Ontologija: hermenevtika fakticitete* v celoti zgrajeno na recipročnem odnosu med konstruktivno historično analizo in anticipacijo tubiti kot biti-v-sebi, eksistenci, ki ji je razumevanje podano in prikrito; biti, ki ji je lastna hermenevtična razlaga in tuj ponarejeni platonizem sodobnosti in znanstveni elitizem.

V poslednjih taktih prvega dela razprave Heidegger povzame naloge hermenevtike kot hermenevtike tubiti (*Dasein*) s karakteristikami

36 Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 31.

37 Prav tam, str. 43.

primarnega načina samozaznave faktične tubiti, njenega pred-postavljanja in razumevanja.³⁸ Na podlagi interpretacijskih modusov zgodovinske zavesti in filozofije se tubit ozavešča in samopotrjuje³⁹ in na dlani je, da ontološka struktura fenomena biti-interpretiran⁴⁰ zahteva dodaten premislek o kategorialni določenosti posameznih modusov interpretacije tubiti – njenih eksistencialov.

Drugi sklop predavanj v okviru Ontologije: hermenevtike fakticitete prinaša odgovor na drugo polovico metodološke enačbe hermenevtične fenomenologije. Heidegger se vrne k enemu od izhodiščnih vprašanj: Kaj je interpretirani fenomen in kako ga *zapopademo*? Vprašanje zahteva vnovični premislek pojmovnega zaledja fenomenologije in fenomena samega.

Fenomenologija je filozofska disciplina, ki jo je ob koncu devetnajstega stoletja razvil Heideggrov mladostni prijatelj in učitelj Edmund Husserl. Znamenita parola »K stvarjem samim!«, s katero je Husserl opisal osnovno (pre)tenzijo obravnavane metode, pa vendarle zakriva alternativni potencial fenomenološke zaznave, na katerega opozarja Heidegger. Panoga, ki se je postopoma zreducirala na neobvezen konglomerat *fenomenološkega doživljaja* in *objektivnega zrenja odmaknjene zavesti*, v svoji zasnovi skriva zmožnost fundamentalne metode za raziskavo predmetnega načina (*kako*) biti.⁴¹

Heideggrov načrt v drugem delu predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete* sestavljata dve bistveni potezi: (konstruktivni) pregled razvoja in smernic fenomenologije⁴² ter aplikacija fenomenološkega ogrodja na razumevanje tubiti kot biti-v-svetu.

Vzpostavi se zahteva po izpostavitvi vsebine: fenomenološke *stvari* (predmeta). Razjasnjenje koncepta fenomena terja progresivno analizo in

38 Prav tam, str. 65.

39 Prav tam.

40 Prav tam; izvorno: »(...) ontologische Struktur des Phänomens der Aufgelegtheit ...«

41 Prav tam, str. 71-72.

42 Prav tam, str. 73. Predstavljene so štiri točke nadaljnjega razvoja fenomenologije, ki so zakrivile njeno *razvođenelost*: vstop različnih, nekompatibilnih tradicij v fenomenološko *prakso*, aplikacija logiških raziskav, težnja po sistematizaciji in splošna relativizacija ter kompromitacija fenomenologije kot kulminacija slabih preteklih odločitev in postopanj.

razjasnitev razvojnih možnosti metode *kako raziskovati* [Wie der Forschung]. V raziskavi se izkristalizira dejstvo, da povratno sebe-gledanje fenomenologije doseže svoj potencial šele prek poti, ki jo pripravi hermenevtika fakticitete z modusom zgodovinske kritike.⁴³

Vsekakor Heideggrova vizija tehnike in naloge fenomenološke raziskave izrazito modificira Husserlovo izvorno strukturo. Sprevid predmeta (fenomena), kakor se *daje*, je fundamentalno pogojen s predrazumevanjem [Vorhabe] in s tem faktor v hermenevtični interpretaciji. Subjekt zaznave, ki ne more ostati odmaknjena transcendentalna zavest in je kot tubit *vržen* v življenje s pred-posedovanjem razumevanja *sveta* fenomenov, zmore biti zadovoljivo razložen zgolj ob aplikaciji hermenevtične interpretacije s potezo formalne naznake predrazumevanja tubiti kot biti-v-svetu.⁴⁴ S tem prehajamo k izpostavitvi funkcije formalne naznake; šele z njeno pomočjo se lahko prebijemo do iskanega rezultata.

78

Obravnavaj predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete* bi se lahko na tem mestu zaustavila – metodi formalne naznake in njenih aplikacij je namenjen osrednji del razprave. Vendarle pa kontekst raziskave zahteva kratek pregled preostalega dela pričujočega predavanja; zgolj tedaj se lahko verodostojno posvetimo predlagani temi.

Omenili smo že, da za Heideggra formalna naznaka predstavlja primarni način dostopa k stvari sami, *kazajoči se* v njeni *razprtosti*. Vsebinsko in konceptualno odprta struktura formalne naznake omogoča premik v filozofskem mišljenju, ki ni več ujeta v toge teoretske okvirje, sistematično zavirajoče možnost nastanka genuine raziskovalne *situacije*, za katero si prizadeva nemški mislec.⁴⁵ Formalna naznaka predmeta sama po sebi ne obloži z inherentnimi pomeni, temveč ga odpira, *kaže*, vzpostavlja kot konstitutivni element ontologije. Po tem kratkem pojasnilu se zdi izbira metode za eksplikacijo predrazumevanja tubiti kot biti-v-svetu jasna.

Fenomen biti-interpretiran se v raziskavi karakteristike tubiti odločilno

43 Prav tam, str. 74-75.

44 Prav tam, str. 79.

45 Glej tudi: Ryan Streeter, »Heidegger's formal indication: A question of method in Being and Time«, v: *Man and World*, Kluwer Academic Publishers, New York 1997, str. 418-419.

povezuje s fenomenom radovednosti [Neugier]. Možnost tubiti, da *razvije* radovednost – in s tem spoznavanje – se skriva v posedovanju predrazumevanja: predhodne vednosti, da je kot tubit bit v (faktičnem) svetu. Toda kakšen je ta svet, v katerega je faktična eksistenca (tubit) vržena? Natančneje, kakšna sta značaj in specifika vsakdanjega sveta, v katerem se tubit zadržuje [verweilt]?

Na vprašanje je po stari navadi najbolje odgovoriti s pomočjo kritike obstoječih teorij: Heidegger zavrne tradicionalne filozofske poglede na predmete v svetu kot transcendentalne realnosti ali kot goli material, ki zapolnjuje prostor; odvrča se od pristopa, ki objekte razdeli na *stvari v naravi* in *vredne stvari*.⁴⁶ Potrebno je namreč narediti korak naprej in predmete prepoznati glede na namembnost in pomenskost.⁴⁷ Prav pomen je ključni karakter *srečljivega* v razprtosti sveta, v katerem se tubit zadržuje. Zastavljena je elementarna konfiguracija *svetnosti sveta*.⁴⁸

Kar je v svetu srečljivo, je takšno na način priročnosti.⁴⁹ V fenomenu razklenjenosti [Die Erschlossenheit] sveta je priročno srečljivo znotrajsvetno kot napotilo.⁵⁰

Poleg priročnih stvari se tubit v svojem *okolnem* svetu⁵¹ srečuje tudi z drugimi eksistencami, ki so same po sebi tubiti. Slednje predstavljajo *sobiti*, s katerimi je tubit v skupnosti. Avtentični modus (tu)biti v faktični življenjski skupnosti je skrb [Sorge]: fundamentalni eksistencial tubiti kot *biti-v-svetu*.⁵²

46 Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 89.

47 Prim Martin Heidegger, *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005, str. 124.

48 Martin Heidegger, *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005, str. 130.

49 Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 97; glej tudi: Martin Heidegger, *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005, str. 124. Heidegger tam zapiše: »Svet je to, iz česar je priročno pri roki.«

50 Martin Heidegger, *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005, str. 124.

51 Prav tam, str. 171.

52 Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 103.

A kaj pravzaprav pomeni izraz *formalna naznaka*?⁵³ Kot je že bilo omenjeno na nekaj mestih v drugem delu razprave, izraz označuje specifično tendenco in metodo v filozofiji zgodnjega Heideggra.⁵⁴ Nemški filozof je izraz prevzel po Husserlovem pojmu *naznaka*, ki ga slednji razumeva na način elementarne znakovne dispozicije kazalnosti, po kateri intencionalnost (temeljni gradnik fenomenološke zaznave) sploh šele postane *možna*.⁵⁵ Naznaka pri Husserlu nastopa kot nasprotje funkcije pomena, v obliki golega, pomensko neobremenjenega napotila; izdaja *simbolno* funkcijo, ki s pomočjo že predstavljenega postopka generalizacije usmerja in afirmira zaznavni subjekt na relaciji subjekt-objekt.⁵⁶

80

53 V opombi k angleškemu prevodu *Ontologije: Hermenevtike fakticitete* Johna van Burena lahko beremo: »Anzeigen, anzeigend, (formale) Anzeige. Anzeige („indication“), which has already been introduced in the very first line of Heidegger’s course and is a central term in his early writings, is derived from zeigen (auf), which has the same meanings as weisen (auf), Le., „to point (toward)“ or „to indicate.“ Taking this term from the [sic] first investigation on „expressions“ in Edmund Husserl’s Logical Investigations, Heidegger uses it and the related terms Weisung and Anweisung („directive“) to characterize the fundamentally demonstrative, „indicative,“ or „directive“ nature of the concepts he employs insofar as they have the function of „pointing“ or „directing“ others toward and onto the „concretely existential [existenziell]“ „path of looking (at)“ and interpreting the indicated phenomena of the be-ing of facticity in „[their] own research“ (pp. 13, 82). „A formal indication,“ Heidegger writes, „is always misunderstood when it is treated as a fixed universal proposition.... Everything depends upon our understanding being guided from out of the indefinite and vague but still intelligible content of the indication onto the right path of looking“ (p. 62). Accordingly, Anzeige is translated as „indication“ and „formale Anzeige“ as „formal indication.“ The verb anzeigen and the adjective anzeigend are rendered as „to indicate“ and „indicative“ respectively.« (Martin Heidegger, *Ontology – The Hermeneutics of Facticity*, Indiana University Press, Bloomington 1999, str. 103)

54 Nekateri raziskovalci Heideggrove misli, npr. R. Matthew Shockey, menijo, da jo je moč razbrati tudi v njegovi kasnejši filozofiji, a po *Biti in času* (1927) čedalje manj.

55 Glede problematike znaka (in s tem naznake) pri Husserlu priporočam: Edmund Husserl, *Izraz in pomen: Raziskave k fenomenologiji in teoriji spoznanja*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2006; in tudi: Jacques Derrida, *Glas in fenomen*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1988.

56 Glej v Edmund Husserl, *Izraz in pomen: Raziskave k fenomenologiji in teoriji spoznanja*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2006.

Heidegger je prevzel osnovna določila Husserlove fenomenologije, vendar že v zgodnji fazi pričel z načrtno modifikacijo njenih središčnih načel in teženj.⁵⁷ Osnova fundamentalnega konflikta med vizijama imenovanih nemških filozofov je bilo Heideggrovo stališče o nevzdržnosti Husserlovega koncepta *epoché*, preko katere se fenomeni *manifestirajo*. Posledica postopka redukcije (*epoché*) nas po Heideggru že prvi ravni odvrne od biti same – Husserlova samoafirmacija transcendentalnega jaza je za Heideggro nepotreben korak, kolikor priznavamo izvorno *vrženost-v-svet* faktične eksistence (tu)biti, tj. biti-v-svetu.

Svet je potemtakem človeku predhodno določen in, kot smo razvili že v prejšnjem poglavju, poznan na način predrazumevanja. Tubit, ki ji vedno gre zase, je tudi eksistenca, ki ve zase. Poglavitno vprašanje je zatorej, *kako* bit, ki je tu in zdaj, *je*.⁵⁸ Da bi nanj odgovorili, se moramo izogniti vsem predsodkom, ki so v zgodovini filozofije povzročili, da se je zanemarilo in relativiziralo izvorno ontološko vprašanje (po) biti. V ta namen je potrebno razviti drugačen tip jezika (filozofije), ki bi ogovarjal bivajoče v polnosti svojega izraza.⁵⁹ Heidegger meni, da se Husserlova terminologija še ni otrsela (neo)kantovskih vzgibov in da forma redukcije sama po sebi zakrivi specializacijo fenomenološkega jezika, ki postane *ujetnik* metodične terminologije.⁶⁰ Njegov zgodnji odgovor na vzpostavljeno problematiko je koncept *formalne naznake*.

57 Še vedno se krešejo mnenja o tem, ali metoda formalne naznake v zgodnji Heideggrovi filozofiji predstavlja očiten odstop od fenomenološkega programa Edmunda Husserla (tako meni Theodor Kisiel, avtor dela *The Genesis of Heidegger's Being and Time* (za več glej: Kisiel, Theodore, *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, University of California Press, Berkeley 1993) oziroma njegovo prečiščeno, prilagojeno nadaljevanje (mnenje Stevena Crowella). S pristopom slednjega se strinja tudi avtor prispevka »The Existential Sources of Phenomenology: Heidegger on Formal Indication«, Matthew I. Burch, po katerem povzemam navedeno razlikovanje (»Matthew I. Burch: The Existential Sources of Phenomenology: Heidegger on Formal Indication«, v: *European Journal of Philosophy Volume 21, Issue 2*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 2013, str. 258).

Volume 21, Issue 2, pages 258–278.

58Tj. biva. Glej razvijanja v: Martin Heidegger, *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005.

59 Ta se pojavi v obdobju po *Biti in času*; glej zaključno analizo v razpravi.

60 Glej tudi: Søren Overgaard, *Husserl and Heidegger on Being in the World*, Springe, New York 2004, str. 69–88.

Formalna naznaka je tako člen v verigi fenomenološke deskripcije, ki ima številne funkcije:

- Omogoča, da se težišče raziskave z epistemologije prenese na ontologijo (predmet izpostavi glede na njegovo bit in ne povprašuje po zmožnosti pristopa).
- Predmet eksplicira na formalen način s težnjo po izločitvi prezgodnjih in nepopolnih vsebinskih sodb (*negativni* značaj formalne naznake).
- Raziskovani fenomen *odpira* interpretaciji, torej dopušča temeljno odprto pomensko strukturo.
- Težko zapopadljivi fenomeni se lahko obrazložijo s pomočjo formalne naznake, ki *napotuje* k možni razlagi (npr. ob primeru formalne naznake koncepta religioznega izkustva preko ontološke interpretacije).
- Brez da bi tvegala obsodbo eklekticizma pomaga združevati različne koncepte v splošnem izrazu formalne naznake.
- Usmerja, sodoloča in taktično omejuje hermenevitično interpretacijo.
- Vzpostavlja elementarne ontološke forme, ki služijo kot vodila celostne raziskave, brez da bi zahtevale pomensko izpolnjenje ali fungirale kot trhli postulati (npr. ob primeru formalne naznake »Tubit je bit-v-svetu«).
- Končno, filozofijo vzpostavlja kot celovito, poenoteno raziskovanje z jasnimi določili in orientacijo na razumevanje tubiti (*Dasein*); formalna naznaka tubit razpira za radikalno preizprašanje, a obenem ohranja njeno integriteto.

Kot lahko vidimo, je ustrezna definicija formalne naznake prav zahtevna naloga. Omenjeno zmoremo pripisati tudi dejstvu, da Heidegger nikoli ni enoznačno, brezprizivno opredelil iskanega pojma; slednjemu je bil nemara še najbližje v obravnavanem predavanju *Filozofija religioznega življenja*.⁶¹ Zgornjemu pregledu bi bržčas lahko dodali še kakšno alinejo in s tem še ne

61 Glej predstavitev predavanja v drugem delu pričujoče razprave.

izčrpali vseh možnosti konceptualne razlage, vendar se zdi, da podano v tej razpravi zadostuje.

Ponovno je potrebno opozoriti, da formalna naznaka ni deskripcija *eo ipso* in kot takšna ne stvari ne opisuje, temveč *kaže* oziroma napotuje. S tem se zarisuje kot hrbtnica fenomenološke raziskave, kolikor je ta osnovana na osnovi ontologije – hermenevtike fakticitete.

Za poslednjo dopolnitev zgornjemu razmišljanju izpovejmo, da se formalna naznaka *odigrava*⁶² kot *metodična anticipacija*: prvotno sprevidenje postajanja (tubiti kot potenciala eksistence); svarilo pred sprevračanjem, ki tubit spreminja v osiromašeni subjekt zaznave. V zgodnji Heideggrovi filozofiji formalna naznaka potemtakem predvsem predstavlja najustreznejši način eksplikacije bivajočega, *ujetega* v svetu življenja in pozabe (biti).

V nadaljevanju bomo jedrnato analizirali konkretne pojave uporabe formalne naznake v predlaganih predavanjih *Filozofija religioznega življenja* in *Ontologija: hermenevtika fakticitete*. Ob začetni izpostavitvi primerov bomo preučili pomen in vpliv uporabe opisane metode v pričujočih študijah; za zaključek pa predlagam, da si na kratko ogledamo še, kako se formalna naznaka reprezentira v delu *Bit in čas* in kakšne konotacije ima v odnosu do tega prelomnega dela njena uporaba v zgodnjih Heideggrovih raziskavah.

Princip formalne naznake je prvič *eksplicitno* pojasnjen na že obravnavanem sklopu predavanj *Fenomenologija religioznega življenja*. V prvem delu prvega sklopa predavanj (tj. v »Uvodu v fenomenologijo religije«) Heidegger – kot smo že opozorili ob kratkem pregledu omenjenega dela predavanja – izrazi osnovno dispozicijo koncepta formalne naznake.⁶³ V drugem delu lahko prvič izpostavljeno opazujemo formalno naznako na delu. Za primer si bomo vzeli Heideggrovo interpretacijo Pavlovih pisem Tesalončanom.

Preden se spustimo k interpretaciji prvega in drugega pisma Tesalončanom, je vredno podati Heideggrovo pojasnilo ob branju (poslušanju) pričujočih predavanj, izrečeno pred začetkom interpretacije konkretnih religioznih tekstov:

62 Opozorilo na vlogo tubiti v *igri* eksistence.

63 Kot smo že opozorili, je navkljub nekoliko nejasni izpostavitvi tu *definicija* še najpopolnejša. Zdi se, kot da nas Heidegger preizkuša in želi, da se do iskanega pojma prebijemo kar z metodiko formalne naznake.

»V sledečem [predavanju] ne nameravamo podati niti dogmatične ali teološko-eksegetične interpretacije niti zgodovinske študije ali religiozne meditacije, temveč zgolj navodila za fenomenološko razumevanje.«⁶⁴

Predpostavljeno se ujema z značilnostmi fenomenološke raziskave, ki jo vodi formalna naznaka, podana na način, ki smo ga sprejeli v zgornjih razvijanjih. Formalna naznaka ni sredstvo opisovanja konkretnih fenomenov, temveč metoda, s katero je moč poustvariti specifično situacijo, s pomočjo katere je možno interpretirati dani fenomen, oziroma napotek za deskripcijo le-tega.

Na začetku interpretacije religioznega fenomena se moramo povprašati, *kaj* in *kako* obravnavani fenomen pravzaprav je: razjasni se, da je fenomen, ki Heideggerja zanima v tem specifičnem primeru Pavlovo oznanjevanje [Verkündigung] kot tako in ne konkretna vsebina njegovih pisem. Povedano drugače: ko apliciramo metodo formalne naznake na interpretacijo dveh pisem Tesalončanom, nam notranja korelacija med elementi v interpretaciji (oseba apostola Pavla, Prvo pismo Tesalončanom, Drugo pismo Tesalončanom), vsebina in pomen tekstov (oznanilo *parousie* [Παρουσία]) ter konkretne zgodovinske okoliščine (realna figura apostola Pavla in Tesalončanov ter njihov odnos) izpostavljajo religiozni fenomen oznanjevanja apostola Pavla, kakor se *kaže* v fenomenološki analizi.

84

Toda kako? Najprej moramo določiti oglišča raziskave, tj. posamezne elemente, ki tvorijo fenomen. V ta namen Heidegger interpretira vsebino obeh pisem in opozori na vlogo njihovega pisca (apostola Pavla). V sklopu interpretacije pisem aplicira metodo formalne naznake, ki zagotovi *pogoje* fenomenološke razlage. Metodična uporaba formalne naznake se razkriva v načinu pristopa k fenomenu religioznega oznanjenja:

– Določujoča vsebina Prvega pisma Tesalončanom je oznanilo *parousie*: Pavel oznanjuje Tesalončanom o *prihodu*, o času, ki zahteva

64 Martin Heidegger: *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995, str. 67; izvorno: »Wir beabsichtigen im Folgenden nicht, eine dogmatische oder theologisch- exegetische Interpretation, auch nicht eine historische Betrachtung oder eine religiöse Meditation, sondern lediglich eine Anleitung zum phänomenologischen Verstehen zu geben.«

trdno vero in upanje v odrešenje. Preko poziva *zgodovinskim* (živečim) Tesalončanom, ki ga pošlje *zgodovinski* (živeči) apostol Pavel, se Pavlova naloga oznanila povezuje z vlogo, ki je naložena Tesalončanom: pričakovanje (anticipacija) *parousie postaja* (se aktualizira) ob oznanjevanju apostola Pavla; oznanjevanje je možno, ker apostol Pavel sam *pričakuje* (anticipira) dogodek *parousie*.

– Da bi lahko zares razumeli vlogo Drugega pisma Tesalončanom (in s tem povratno dodatno razjasnili prvo pismo), se moramo *vživeti* v realno situacijo, ki šele omogoča verodostojno interpretacijo. To moramo narediti na dveh ravneh: prvič, sprejeti moramo pomen, ki ga ima Prvo pismo Tesalončanom za faktično življenjsko eksistenco njegovih akterjev; drugič, prevzeti moramo dejstvo, da je Drugo pismo Tesalončanom nasledek prvega pisma (njegov realni obstoj je določujoči pogoj nastopa drugega). Razloge za njegov nastanek moramo tako razumeti obenem iz vsebine in pomena (vpliva na življenje Tesalončanov) prvega pisma. V Drugem pismu se Pavlova dikcija zaostri: avtor slikovito izriše srd prihajajočega Antikrista, njegova vizija poslednje sodbe je trpka in slikovita.⁶⁵ Heidegger ne sledi prevladujoči interpretativni tendenci, ki v Drugem pismu prepozna milejšo podobo Pavlovega oznanjevanja; *preobremenjeni* značaj [Überladenheit] Pavlovega izraza zanj v tem delu potrjuje resničnost domnev in obenem izpostavlja pristnost Pavlovega avtorstva.⁶⁶

– Zdaj mora postati jasno, da obstaja med prvim in drugim pismom Tesalončanov očitna vez: ne gre le za poenoten izraz pisem, temveč za *formalno* povezavo, ki zadeva zbrane elemente (akterje) tekstov v specifičnih zgodovinskih okoliščinah. Fenomen, ki ga

65 Prav tam, str. 106–107. Heideggrov pogled na Pavlovo dikcijo in sporočilnost Drugega pisma Tesalončanom se izrazito razlikuje od prevladujočega mnenja teologov, ki v njem vidijo milejšo, spravnejšo različico Prvega pisma.

66 Debata o avtorstvu Drugega pisma Tesalončanom je zanimiva in morda celo razložljiva ob aplikaciji metode formalne naznake, vendar je na tem mestu ne moremo raziskovati.

iščemo, se bo razkril šele ob izpostavitvi *oznanjevanja*, ki je skupno obema pismoma.

– Tako moramo *vstopiti* v lik Pavla in si zamisliti faktično življenjsko situacijo, v kateri se pojavijo pisma, apostol Pavel in Tesalončani. *Kaj jim je skupno? Pavlovo oznanjevanje. Kako se slednje kaže?*

– Za način, kako se fenomen vzpostavlja v faktični življenjski izkušnji, Heidegger vpelje izraz *izvrševanje* [Vollzug].⁶⁷ Šele z izpostavitvijo razmerja med Pavlom in Tesalončani, ki ga instigirajo pisma Tesalončanom, okolja in posledic za faktično eksistenco ter vsebinsko interpretacijo pisem je možno formalno indicirati interpretirani fenomen: oznanjevanje apostola Pavla.

– Fenomen se izraža skozi formalno naznako krščanskega življenja: Pavel je do smrti verjel v *parousio*, njegova pisma in vpliv, ki so ga imela za Tesalončane, odpirajo možnost razumevanja fenomena religiozne izkušnje. V igri ne nastopa vsebinska (ob)sodba: filozofija religioznega življenja ne fungira kot vdana eksegeza ali teološka praksa, temveč s pomočjo formalne naznake fenomena napotuje na raziskavo faktičnega življenjskega izkustva krščanstva.

86

Tako Heidegger s pomočjo formalne naznake fenomenološko razišče lik Pavla in njegove usode. S pomočjo *fundamentalnega religioznega izkustva* lahko filozofija razpre strukturo *vsakdanje* izkušnje krščanstva (religioznosti). V naslednjem koraku zmoremo zato na fenomenologijo aplicirati razumevanje Pavlovega oznanjenja in omogočiti vstop filozofije na področje religioznosti.⁶⁸ Filozofiji je ob formalni naznaki konkretnih fenomenov religioznega življenja omogočeno, da razkriva bistveno (v) religiozni izkušnji; ontologija, ki mora zato *postati* hermenevtika fakticitete, z metodo fenomenološke eksplikacije pristopa k biti religioznosti.

Primer, ki smo ga podali zgoraj, seveda ni osamljena izpostavitvev rabe formalne naznake v predavanju Filozofija religioznega življenja; vendarle

67 Prevod tega izraza je težaven; Angleži ga prevajajo z *enactment*, ki pa v celoti ne ustreza nemškemu *Vollzug*. Sam sem se odločil za precej nenatančen, a smiselno korekten slovenski prevod.

68 Tj. ne eksplicitno teologije.

pa nazorno prikaže, kako in s kakšnim namenom je slednja uporabljena v zgodnji Heideggrovi filozofiji. Za dodatno ponazoritev si oglejmo še en konkretni primer prakse omenjene metode, tokrat iz predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete*.

Bržčas najodličnejše je formalna naznaka v pričujočem predavanju uporabljena ob eksplikaciji tubiti (*Dasein*) kot biti-v-svetu. Tu je formalna naznaka predpostavljena kot primarni način dostopa k stvari sami, projekt, ki služi precizaciji in orientirani determinaciji *vprašanja-po-biti*, vendar tudi eliminaciji predhodnih, prehitrih oziroma napačnih sodb. Zato se metoda odigrava kot fundament, stalno (aktivno) napotilo in orodje verifikacije ustreznosti fenomenološke raziskave.

Heidegger preliminarno določi tubit kot bit-v-svetu; vendar kakšne posledice nosi tovrstna naznaka? Poglejmo, kako lahko razumemo zgornjo trditev. Za tubit kot bit-v-svetu lahko predpostavljamo, da se *kaže* kot:

- bit, ki ji gre vedno zase,
- bit, ki se v tem prepoznava kot tubit na način predrzumevanja,
- bit, ki je eksistenca v faktičnem svetu,
- faktična eksistenca, ki se zadržuje *tu* (v svetu).

87

Vendar s tem še nismo konkretno določili tubiti; formalno smo indicirali njeno regionalno dispozicijo, vendar še nismo potrdili njenega *kako* biti (v svetu). Šele slednje bo potrdilo ustreznost zgornje (formalne) domneve.

Vsekakor je v ta namen potrebno interpretirati posamezne segmente prvotne trditve. Tubit smo določili kot eksistenco, ki ji vedno gre zase in je v tem razumevanju vselej že tu;⁶⁹ zdaj moramo konceptualizirati vizijo tubiti, ki biva na zgoraj opisani način. Vendar pa tovrstno podjetje prinaša nevarnost zgrešitve bistva obravnavanega fenomena, zato je potrebno uporabiti metodo, ki bo pojem tubiti pustila *odprt*, a ga z vpeljavo splošnih spremenljiv indicirala v namen fenomenološke interpretacije.

Za dosego imenovanega cilja Heidegger prevzame metodo interpretacije na način formalne naznake: pred-postavitve, ki bo (formalno) *razprla* predmet

69 Martin Heidegger, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988, str. 79.

obravnave in ga pustila *odprtega* za nadaljnjo pomensko eksplikacijo na način zapolnitve praznih mest. Formalna naznaka je *v resnici* izpraznjenje: formalizacija predlaganega pojma, ki sta mu odvzeta specifični (zgodovinski) pomen in sodbe (predsodki). Enačba »tubit je bit-v-svetu« sama po sebi ni nosilka pomena za nadaljnjo analizo, temveč napotuje k vsaki konotaciji eksplikacije. Formalna naznaka obravnavanega stavka nam ne pove, *kaj* tubit je, temveč indicira, *kako* je (biva).

Posledica tovrstnega nazora je zato vrsta zaporednih korakov, s katerimi postopno razjasnjujemo fundament podanega fenomena. Ti koraki samostojno delujejo kot formalne naznake: brez da bi vsebinsko obložili fenomen napotujejo k nadaljevalnim točkam interpretacije; gre za negativno konceptualizacijo, ki ji sledi pozitivno povratno pojasnjenje.

88 Poskusimo s konkretnim postopkom, s katerim Heidegger indicira tubit kot bit-v-svetu. Ob prvi interpretaciji tubiti kot biti-tu (danes) z ozirom na zgodovinsko zavest in na filozofijo smo prevzeli stališče, da je tubit izvorno *sebe-imetje* na način *vselej-biti-takšna*.⁷⁰ Bit, ki je *tu* na *takšen način*, ima značaj vedoželjnosti (radovednosti). Slednje se razkriva v karakteristiki tubiti, ki se z radovednostjo nanaša nase in na svoje okolje. Toda pogoj možnosti tubiti, da ima značaj vedoželjnosti, je v posedovanju predrazumevanja: da bi se lahko čudila, mora imeti tubit bazično pred-vedenje o tem, kaj je (faktična eksistenca). Tovrstno predrazumevanje se izraža v formalni naznaki »Tubit (faktična eksistenca) je bit-v-svetu.«⁷¹

Formalni naznaki mora slediti interpretacija konkretnih fenomenov, na katere napotuje. Zdaj moramo pregledati značilnosti raziskovanega *tu* (sveta) in dopolniti formalno shemo, ki smo jo podali v prejšnjem paragrafu.

Na tem mestu bomo razpravo v tem poglavju zaključili, saj smo karakteristike sveta in eksistence v njem že opisali ob splošnem pregledu predavanja *Ontologija: hermenevtika fakticitete*.

70 Prav tam. Sicer konkretno o tem: prav tam, str. 47–66.

71 Prav tam, 80; izvorno: »*Dasein (factisches Leben) ist Sein in einer Welt.*«

V zaključnem delu razprave zdaj bomo strnili vtise, potrdili razumevanje, analizirali pozicijo in uporabnost ter preverili usodo obravnavane metode formalne naznake.

Skozi traktat smo redno opozarjali, da se že v zgodnji Heideggrovi filozofiji fenomenologija čvrsto preplete s hermenevtično interpretacijo. Da bi lahko sploh nakazali *kajstvo* posameznega fenomena, se moramo zateči k dvoplastnemu postopku hermenevtične interpretacije sveta kot temelja [Grund] za predmet obravnave (specifični karakter fenomena, ki se izraža v ekspresiji *kje-tu*) in fenomenološke raziskave njegovega načina delovanja (*kako*). Ob izpostavitvi slednje se je razkrila nujnost po vpeljavi metode, ki bi bila neobremenjena s preteklim vedenjem o stvari, (tej) puščala odprto strukturo za nadaljnjo interpretacijo in preko funkcije napotila razkrila mrežo notranjih relacij, skozi katero se predmet resnično *pusti kazati, kot je*. Uporabljeno metodo smo po Heideggru imenovali formalna naznaka.

Formalna naznaka velja za Heideggrov najzgodnejši odgovor na problematiko fenomenološkega jezika oziroma govora, ki ne bi bil aficiran s predsodki in omejitvami historične filozofske misli. Na splošno se prevzema, da se obdobje, v katerem se formalna naznaka prepozna kot prvenstveno sredstvo Heideggrove filozofske interpretacije, konča v letih okrog izdaje *Biti in časa* (1927), ko nemški filozof postopno razvija drugačen tip jezika in interpretacije, s katerima nagovarja temeljno vprašanje biti. Vendar pa je potrebno omeniti, da formalna naznaka v *Biti in času* še vedno zaseda nadvse pomembno mesto kot metodološki fundament fenomenologije biti-v-svetu in eksistencialne analitike tubiti. Interpretacija »tubiti kot biti-v-svetu«, ki smo jo predstavili v prejšnjem poglavju, je – dasiravno se je nekoliko spremenila leksika (faktično življenjsko izkustvo je npr. prepoznano kot eksistenca, življenjski modus tubiti kot eksistencial itd.) – v *Biti in času* še vedno aktualna in podana na metodološki osnovi formalne naznake. Slednjo bi bilo opaziti tudi ob izpostavitvi temeljnega eksistenciala skrbi ali časovnosti kot njenega ontološkega smisla, za kar pa v dani razpravi ni bilo prostora.

Vsekakor se zdi, da je prav model formalne naznake ob predruženju vloge hermenevtike najizrazitejši kazalec razvoja Heideggrove filozofije v njegovem zgodnjem obdobju. Z nastopom formalne naznake se pojavi tendenca po izvirnemu zapisu fenomena: vstopu v njegovo izvorno lastnost,

predpostaviti fundamenta (biti), ki prehaja vsakršnemu smislu. Videnje, ki je še pri Husserlu težilo k – reflektivnemu – *uvidu* (konstituciji fenomena), se spremeni v težnjo po *spregledu* (razklenjenju) eksistence, vržene v svet. S tem, ko iz govora o ontološki naravi fenomena iz-stavlja kontingentne in ontične vpogleda, se vzpostavlja steber ontološke diference, ki v *Biti in času* ključno sodoloča Heideggrovo filozofsko misel.⁷²

Iz tega stališča ni moč zanikati prelomne vloge formalne naznake; njena splošna struktura nudi širok spekter uporabnosti in le težko ji oporekamo izjemno vlogo, ki jo je imela v filozofiji dvajsetega stoletja. Prav tako bi v njeni izpeljavi težko zaznali nekonsistentnost, ki pogosto pesti Heideggrovo filozofijo in metodologijo. Kljub temu pa smo dolžni opozoriti na nekaj problematičnih mest v zasnovi preizprašane metode.

90 Danski raziskovalec Heideggrove filozofije Søren Overgaard v svojem delu *Husserl in Heidegger o biti v svetu* zapiše, da je formalna naznaka v svojem »negativnem vidiku« oblika »Heideggrove *epoché*.«⁷³ Razlog za to se skriva v značilni potezi *prepovedovanja* vsakršnega govora o ontičnem, kolikor vzpostavljamo ontološko raziskavo: na ta način obravnavani fenomen Heidegger izolira in ga prepušča obravnavi v specifičnem, *nenaravnem* in nepopolnem jeziku interpretacije.⁷⁴ Ironično, prav slednje je poglobitni očitek, ki ga Heidegger nameni Husserlovemu konceptu redukcije.

S tem se delno strinjamo. Po eni strani drži, da je formalna struktura formalne naznake nesporen korak naprej (oziroma nazaj) k fundamentalni govorici biti; vendar pa ima takršna poteza za posledico specifično dikcijo filozofije, ki jo bomo v slogu Heideggrove kasnejše filozofije poimenovali

72 V tem kontekstu velja izpostaviti razmišljanje Alfreda Denkerja, ki s pomočjo fenomenološke metode formalne naznake raziskuje in opredeljuje pojem družbenega. Formalna naznaka se po njegovem mnenju izraža kot uporabna in priporočljiva metoda za prehod k razumevanju dogajalne sfere biti-v-svetu in biti z drugimi (glej: Denker, Alfred, »Die soziale Welt – Vollzugsstrukturen«, v: *Phainomena XXIV./92-93*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2015, str. 57–69). Posredovanje, prim. zlasti str. 58–61.

73 Søren Overgaard, *Husserl and Heidegger on Being in the World*, Springe, New York 2004, str. 85. Uporabljen poslovenjen naslov izvirnika.

74 Prav tam.

zamolkli šepet biti. Naj opozorimo, da s tem ni mišljena fundamentalna govornica o biti in bistvenem iz *Biti in časa*; nasprotno, gre za leksikalno redukcijo v predoločeno *govornico bistvenega*, v kateri ni prostora za nebistveno in napačno, a obenem tudi ne za povsem odprto interpretacijo. Kolikor je namreč Heideggrova težnja v vzpostavitvi metode, ki bi izločila vsebinske sodbe in v pomensko (iz)prazn(jen)i formi zgolj indicirala fundamentalno, je njegov projekt problematičen vsaj spričo dejstva, da šepet ontološke korekcije, ki stopa v dialog in opominja ter usmerja raziskavo, nehote že pred formalno izpostavitvijo naznake določi in omeji jezik filozofije. Tako v formalni naznaki svoboda izraza, za katero si Heidegger ves čas prizadeva, nastopa zgolj kot iluzija po razprtem. Predmet ostane v horizontalnem gibanju, vertikalni preskok pa mu še ni uspel; zdi se, da Heidegger še ni povsem odpravil težav, ki so po njegovem mnenju usodne za Husserlov koncept fenomenologije. Potrdilo za to lahko poiščemo tudi v poznejši filozofiji obravnavanega avtorja: v misli, ki se resnično osvobodi omejujočih spon filozofskega jezika ter postaja *govornica biti* in ne le njen zamolki šepet.

Nadalje moramo opozoriti na drugo omejitev, izhajajočo iz zgornje analize: formalna naznaka na način, ki je značilen za Heideggrovo zgodnjo filozofijo, je aplikativna na fenomenološko raziskavo zgolj v ontologiji, ki je osnovana na zakonitostih hermenevtike fakticitete. Šele slednja omogoči povratno vezavo fenomenološke interpretacije, ki zapolni prazna mesta v posameznem primeru formalne naznake. Zgolj kadar so temeljni elementi fundamentalne ontološke krajine in njihova razmerja zares *tu*, obstaja možnost uspešne, kredibilne interpretacije le-teh. Dokler se gibamo le na polju elementarnih vprašanj tubiti in njenega sveta (ontologije), ta poudarek v Heideggrovi misli seveda ni problematičen; poseben problem pa nastane, ko se prestavimo na druga področja, ki jih moramo vselej predpostavljati (*formalno indicirati*) skozi prizmo ontologije. To smo lahko opazili že ob raziskavi formalne naznake v delu *Fenomenologija religioznega življenja*, v kateri se religiozna eksistenca ustrezno interpretira šele po ovinku formalne naznake s pomočjo filozofije. Slednja sama po sebi nima sredstev za vsebinsko analizo religioznega fenomena, zato je tovrstna poteza nujna. Vendar ali gre pri tem res za formalno naznako filozofije in ne teologije? Če teologije, potem smo naredili korak preveč; če filozofije, potem je formalna naznaka metoda, ki je v svoji naravi

preveč omejena, da bi zajela celotno občestvo biti. Pa čeprav zvesto napotuje proti globinam, iz katerih se le-ta razkriva.

Pričujočo razpravo smo pričeli z izpostavitvijo naloge, da predstavimo in analiziramo filozofske metode v filozofiji zgodnjega Heideggra. V ta namen smo sprva razjasnili vidike hermenevtike v prenovljeni podobi, se srečali s Heideggrovo zasnovo fenomenologije in naposled v strukturi fenomenološke interpretacije našli element, ki se je izkazal za srž njegove zgodnje filozofije in njene problematike: koncept formalne naznake. Po splošnem pregledu dveh sklopov predavanj, ki smo jih vzeli za izhodišče razprave, je sledila natančna eksplikacija pojma formalne analize s podani praktičnimi primeri uporabe obravnavane metode. Ob analizi vloge in pomena formalne naznake smo predstavili njene prednosti in slabosti; in čeprav metode nismo brezprizivno določili kot eminentnega pristopa k vprašanju biti kot tubiti, ji moramo ob zaključku vendarle priznati nesporno mesto v filozofiji Martina Heideggra, hermenevtični fenomenologiji in filozofiji dvajsetega stoletja nasploh. Le malo je namreč filozofskih metod, ki bi še po več kot osemdesetih letih od zadnje omembe v avtorjevi filozofiji dvigovale toliko prahu in nasprotujočih si odgovorov ter interpretacij. Pa četudi le formalno indiciranih.

VIRI IN LITERATURA

Burch, Matthew I.: »The Existential Sources of Phenomenology: Heidegger on Formal Indication«, v: *European Journal of Philosophy Volume 21, Issue 2*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 2013.

Derrida, Jacques: *Glas in fenomen*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1988.

Duff, Alexander S.: *Heidegger and Politics: The Ontology of Radical Discontent*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

Detel, Wolfgang: *Geist und Verstehen: Historische Grundlagen einer modernen Hermeneutik*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 2011.

Gadamer, Hans-Georg: »Tekst in interpretacija«, v: *Phainomena XVIII./70-71*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2009.

Heidegger, Martin: *Bit in čas*, Slovenska matica, Ljubljana 2005.

Heidegger, Martin: *Na poti do govorice*, Slovenska matica, Ljubljana 1995.

Heidegger, Martin: »Formalizacija in formalna naznaka« *Phainomena IX/33-34* (2000), Ljubljana, str. 109-119.

Heidegger, Martin: *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1988.

Heidegger, Martin: *Ontology – The Hermeneutics of Facticity*, Indiana University Press, Bloomington 1999.

Heidegger, Martin: *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995.

Husserl, Edmund: *Izraz in pomen: Raziskave k fenomenologiji in teoriji spoznanja*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2006.

Kisiel, Theodore: *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, University of California Press, Berkeley 1993.

Overgaard, Søren: *Husserl and Heidegger on Being in the World*, Springe, New York 2004.

Denker, Alfred: »Die soziale Welt – Vollzugsstrukturen«, v: *Phainomena XXIV./92-93*, Fenomenološko društvo v Ljubljani, Nova revija, Ljubljana 2015.

Shockey, R. Matthew: »What's Formal about Formal Indication? Heidegger's Method in Sein und Zeit«, v: *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy 53/6*, Routledge, London 2010.

Streeter, Ryan: »Heidegger's formal indication: A question of method in Being and Time«, v: *Man and World* 30/4, Kluwer Academic Publishers, New York 1997.

Van Buren, John: *The Young Heidegger: Rumor of the Hidden King*, Indiana University Press, Bloomington 1994.